

Szkice z dialektologii języka czeskiego 3. Czeska dialektologia od połowy XX w. i jej aktualne zadania

Keywords: Czech language, dialectology, toponyms, research projects

Słowa kluczowe: język czeski, dialektologia, toponimy, projekty badawcze

Abstract

The article entitled *The Czech Dialectology Since the Half of 20th Century and Its Current Challenges* is an overview of what the Czech dialectology has been dealing with since the Second World War up to the present. The author focuses on the major researchers and their work, on the basic tasks of dialectology and on the development of the Czech dialectological thinking in general. It marginally touches on a new political and social situation in postwar Czechoslovakia, which also brought changes to the linguistic map of this country. From the comprehensive works, the author draws attention mainly to *The Outline of Czech Dialectology* by Jaroslav Bělič and the collective work *Czech Language Atlas* (Part 1–6). The selection of sub-topics and literature to a certain extent reflects the needs and preferences of Polish bohemists.

Článek *Česká dialektologie od pol. 20. stol. a její aktuální úkoly* je přehledem toho, čím se zabývala česká dialektologie od konce 2. světové války po současnost. Autorka se zaměřuje na významné badatele a jejich díla, na základní úkoly (projekty), na vývoj českého dialektologického myšlení obecně. Okrajově se dotýká nové politické a společenské situace v poválečném Československu, která přinesla změny také na jazykové mapě této země. Z celostních (komplexních) prací autorka upozorňuje hlavně na *Nástin české dialektologie* Jaroslava Běliče a na kolektivní dílo *Český jazykový atlas* (díl I–VI). Výběr dílčích témat i literatury zohledňuje do jisté míry potřeby a preference polského bohemisty.

1. Przemiany polityczno-społeczne w Czechosłowacji oraz reorganizacja czeskiej działalności naukowo-badawczej

Po drugiej wojnie światowej doszło najpierw do zmian na geograficznej, narodowościowej i językowej mapie kraju, a w trzy lata póź-

niej – do zmian ustrojowych. Czechosłowacja nie odzyskała najbardziej na wschód wysuniętych obszarów tzw. Zakarpacia¹, rewindykowała natomiast pozbawione Niemców Sudety. Na terenach zamieszkiwanych dotąd przez ludność niemiecką (względnie niemiecką i czeską) zaczęli się osiedlać mieszkańcy z różnych terenów Czech, Moraw, Śląska i Słowacji. Zostali tam skierowani również uciekinierzy z dotkniętej wojną domową Grecji, w tym także egejscy Macedończycy². Nieco później, w następnych trzech dekadach, do znaczących regionów przemysłowych (Ostrava – Karviná – Havířov, Kladno, Gottwaldov/Zlín, Praha) zaczęła napływać siła robocza nawet z bardzo odległych części Czechosłowacji, która znalazła tu pracę w budownictwie, kopalniach węgla kamiennego lub przemyśle metalurgicznym i która stworzyła skupiska ludzkie niepodobne do tych, jakie rozwijały się w naturalny sposób³. Do przybyszów należała ludność słowacka i romska (z biedniejszych terenów Słowacji)⁴, ale też kolejne generacje czeskich wysiedleńców z Rumunii lub Ukrainy. Historyczne fakty demograficzne w sposób istotny wpłynęły na sytuację językową

¹ Ukraina Zakarpacka (Zakarpatská Ukrajina), która po rozpadzie Austro-Węgier stała się wraz ze Słowacją częścią składową państwa Czechosłowackiego, przyjęła w 1920 r. oficjalną nazwę urzędową Podkarpatská Rus. Tereny te w latach 1938 i 1939 stopniowo ponownie znalazły się w rękach węgierskich, by na końcu czerwca 1945 r., na mocy niekorzystnej dla Czechosłowacji umowy pokojowej, zostać przyłączone do Ukraińskiej SRR.

² Według danych pochodzących ze spisu ludności Czechosłowacja przygarnęła w latach 1948–1949 ok. 12 tys. greckich i macedońskich uciekinierów. Do dziś tworzą oni stosunkowo wyraźne zbiorowości w Jesionikach, Krnovie/Karniowie, w północnych Czechach itp.

³ Przykładem może być miasto Havířov założone od podstaw w latach pięćdziesiątych w okolicach miejscowości Sucha i Bludovice (Suchá, Bludovice).

⁴ W Karwinie działały dwie szkoły podstawowe ze słowackim językiem nauczania. Liczne słowacko-czeskie związki egzogamiczne jednak wyraźnie przyspieszyły asymilację ludności słowackiej ze społeczeństwem większościowym. Z kolei większość ówczesnych Romów deklarowała narodowość słowacką, co spowodowało wzrost ogólnej liczby „statystycznych” Słowaków w Republice Czeskiej.

zykową w kraju, szczególnie w jego rejonach przygranicznych, i jej dalsze przemiany. Rzutowały też na kierunek rozwoju działu językoznawstwa, który sytuację tę bada i opisuje, czyli na dialektologię.

Podczas powojennej przebudowy systemu akademii nauk dotychczasową Kancelář *Slovníku jazyka českého* (powstała w maju 1911 r.) przekształcono w Instytut Języka Czeskiego (Ústav pro jazyk český, ÚJČ, 1946), który nieco później (1952) włączono do struktury Czechosłowackiej Akademii Nauk. Z praskim ośrodkiem dialektologicznym byli związani np. Jaroslav Voráč, Luděk Bachmann, Pavel Jančák, Jaroslava Hlavsová i Slavomír Utěšený⁵. Pod koniec 1952 r. powstała w Brnie druga placówka dialektologiczna, która do dziś prowadzi działalność w ramach wspomnianego ÚJČ. Powołanie tej jednostki to zasługa przede wszystkim Adolfa Kellnera, który w tym czasie szczycił się już niemałym dorobkiem naukowym – jeszcze przed wojną opublikował monografię *Štramberská nářečí* (1939), zdążył też przebadać Śląsk Cieszyński, a zebrany tam bogaty materiał dialektologiczny przeanalizował i przedstawił w dwutomowej pracy *Východolájská nářečí* (1946, 1949). Jak zapowiada tytuł, Kellner wprowadził do dialektologii czeskiej nowe określenie odnoszące się do gwary zachodniocieszyńskiej. Badacz ten jest też autorem podręcznika *Úvod do dialektologie* (1954), niewielkiego, lecz przynoszącego cenne, innowacyjne spojrzenie na to, czym dialektologia powinna się zajmować, na co zwrócono uwagę np. w poniżej cytowanym źródle:

[*Úvod do dialektologie*] Má pro rozvíjení se poválečnou dialektologii velký význam. Představuje dialektologii jako už zformovaný moderní vědní obor. Osvětluje se vztah mezi nářečím a (národním) jazykem, vymezují se podmínky, za nichž vznikají a mění se hranice dialektů, zdůrazňuje se význam jazykovězeměpisné metody pro lingvistickou práci [...]. K předmětům dialektologie řadí Kellner rovněž tzv. vrstevná (společenská, sociální) nářečí. Stručně je podána jejich typologie [...] (Kloferová 2007, s. 356).

⁵ Slavomír Utěšený nie wywodził się z Czech właściwych. Pochodził z okolic Šumperka, na Morawach też studiował i przez jakiś czas pracował, por. <http://www.phil.muni.cz/linguistica/art/vecerka/vec-medailonky2.pdf> [dostęp: 8.08.2016].

Do czołówki brneńskich dialektologów należeli lub należą: Arnošt Lamprecht, Jan Balhar, Jan Chloupek, Josef Skulina, Rudolf Šrámek, Karel Fic, Marie Krčmová, Jana Pleskalová, Stanislava Kloferová, Milena Šipková oraz Libuše Čižmarová.

2. *Nástin české dialektologie i České nářeční texty*

Fundamentalną pracą dialektologiczną powojennej (socjalistycznej) Czechosłowacji jest obszerna monografia Jaromíra Běliča⁶ *Nástin české dialektologie* (1972). Chodzi o dotychczas najbardziej obszerną syntetyzującą pracę o czeskich dialektach, zawierającą – poza opisem dialektów oraz poza fragmentami tekstów gwarowych – także 40 mapek, z których przeważająca większość ilustruje konkretne zjawiska językowe, i bogatą literaturę przedmiotu. W odróżnieniu od rozpraw dialektologicznych Havránka i Vážnego opublikowanych w III tomie *Československiej vlastivědy* z 1934 r. Bělič włączył do swojego opisu czeskich dialektów również gwary występujące na terenach wschodniomorawskich po granicę polityczną Republiki Czeskiej i Słowackiej (byłej federacji), i to razem z Kopanicami, morawską Wołoszczyzną (Valašsko) i czeską częścią Śląska Cieszyńskiego (Zaolzie), dodając, że:

Pokud jde o jazykové pomezí česko-slovenské [...], přibývá v nářečích, čím jdeme dále na východ, znaků spojujících východnější části českého jazykového území s nářečními slovenskými. [...] Zvlášť jsou nakupeny takové znaky v oblasti výchmor. a zčásti i slezské a také uvnitř těchto oblastí jich přibývá směrem k východu [...] (Bělič 1972, s. 16).

⁶ J. Bělič urodził się na południowo-wschodnich Morawach (w miejscowości Násedlovice w pobliżu Kyjova), skończył studia na uniwersytecie w Brnie, został profesorem Uniwersytetu Palackiego w Ołomuńcu, w latach 1949–1952 – dziekanem tamtejszego Wydziału Filozoficznego, a w okresie 1953–1957 – rektorem Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Ołomuńcu. Do Pragi przeniósł się dopiero w 1957 r., gdzie kontynuował działalność dydaktyczną i zajmował różne znaczące funkcje w instytucjach naukowych (por. Komárek 1974).

Pokud jde o staré jazykové pomezí česko-polské, objevují se z české strany – vedle jevů společných češtině a polštině vůbec – už na sv. Moravě další jevy shodné s polštinou; přibývá jich pak směrem k severovýchodu, zvlášť v oblasti nářečí slezských [...] (Bělič 1972, s. 17).

Do takiej „zmiany granic” na językowej mapie Czechosłowacji skłoniła Běliča potrzeba uwzględnienia pewnych faktów pozajęzykowych, których jego poprzednicy, zgodnie ze starszą refleksją nad zjawiskami gwarowymi, nie zauważali, a które wiążą się z powstawaniem nowej („nowożytnej”) koncepcji narodu, w której znaczącą rolę odgrywają: ogólna odmiana kulturalna języka (język edukacji, komunikacji urzędowej, nabożeństw, dostępu do „wyższej kultury” itp.), centrum polityczne państwa zamieszkania i wola użytkowników gwary do przynależenia do takiej, a nie innej społeczności narodowej. Dlatego w tym samym miejscu swojej pracy Bělič wyjaśnia:

Novodobé národy jsou poměrně mladá kategorie historická, dovršující své konstituování většinou v procesu likvidace feudalismu [...]. Přesahy starších nářečních jevů oběma směry na česko-slovenském pomezí jsou vlastně přežitkem z dob přednárodních [...]. Geografické hranice sféry spisovného jazyka, který dané společenství považuje za svůj, jsou v moderní době důležitějším kritériem než přežitkové izoglosy nářečních jevů (Bělič 1972, s. 17).

Bělič musiał się też ustosunkować do fenomenu, który przyniosły nadmienione powyżej zmiany polityczne i społeczne. Po wysiedleniu Niemców na rozległych terenach przygranicznych (Czechy południowe, zachodnie i północne, południowe Morawy i niektóre części tzw. województwa północnomorawskiego / Severomoravský kraj⁷) zaistniała sytuacja językowa, która nie miała do czego nawiązać. Stopniowa kolonizacja niemiecka rozpoczęta co najmniej w XIII w. zmieniła się w okresie poprzedzającym II wojnę światową w gwałtowną germanizację, a skład narodowościowy notowany tutaj na wiosnę 1945 r. był wynikiem planowej polityki nazistowskiej. Do podstawowych czterech zespołów czeskich dialektów: „nářeční skupina česká v užším smyslu, středomoravská (hanácká), východomoravská (morav-

⁷ W chwili obecnej podział administracyjny RC jest nieco inny.

skoslovenská) i slezská”, Bělič dodaje więc jeszcze „oblasti nářečně různorodé”. Wytyczone przez Běliča zespoły dialektalne oraz liczne narzecza i podrzecza, jak również użyta w *Nástinu* terminologia są przestrzegane do dziś⁸.

Napisanie tego elementarnego i bezprecedensowego dzieła umożliwiły Běličovi korespondencyjne badania ankietowe, podjęte pod koniec lat czterdziestych. W pracach nad układaniem odpowiedniego kwestionariusza, sporządzaniem map lub weryfikacją zebranego materiału uczestniczyło wielu ówczesnych dialektologów (językoznawców) czeskich i morawskich. Badania wspierało czeskie ministerstwo edukacji – ankiety docierały praktycznie do każdej miejscowości, gdzie znajdowała się szkoła, a na pytania ankietowe odpowiadali głównie nauczyciele⁹.

W kilka lat później, dokładnie w 1976 r., ukazała się kolejna praca dialektologiczna, tym razem zbiorowa, opracowana pod red. Arnošta Lamprechta i Věry Lamprechtovéj-Michálkovéj, zatytułowana *České nářeční texty*. Z jej wstępu można się dowiedzieć, że praca jest „materiálovým protějškem” omawianej powyżej monografii J. Běliča oraz „pomocy metodycznej” *Regionální prvky ve vyučování českému jazyku* (1973) Františka Cuřína¹⁰. Jak wynika z tytułu, podstawę pracy tworzą zapisy tekstów gwarowych o zbliżonej objętości, opracowane w jeden, ujednolicony sposób, uszeregowane wg wyszczegół-

⁸ Wyjątek stanowi niefortunny termin Běliča *mluva polsko-českého smíšeného pruhu* nazywający gwarę zachodniocieszyńską. Obecnie używa się bardziej tradycyjnej nazwy – *nářečí slezskopolská*.

⁹ Badania ankietowe rozpoczęły się w Czechach (właściwych) w 1947 r., po 1952 r. rozszerzyły się na Morawy. Jak podaje źródło, „Korespondenční ankety měly ráz pomocné akce, jež měla předcházet výzkumu uskutečňovanému přímo v terénu odborníky-dialektology. Jejich smyslem bylo získat ucelenou představu o nářečích na celém jazykovém území [...]. Proto byla síť lokalit, do nichž se zasílaly k vyplnění, velmi hustá: obeslány byly všechny obce, v nichž existovala škola” (Kloferová 2007, 358).

¹⁰ Chodziło właściwie o przystosowany do potrzeb studentów wydziału pedagogicznego podręcznik, którego znacznie zredukowana treść wraz z użytą w odniesieniu do dialektów i gwar terminologią jest zdecydowanie bęličowska.

nionych przez Běliča zespołów dialektalnych, poprzedzone za każdym razem zwięzłą charakterystyką obszaru gwarowego i występujących tam zjawisk językowych.

České nářeční texty to pierwszy opublikowany wynik zbioru materiału gwarowego zapoczątkowanego z myślą o atlasie językowym (ČJA I, 1992, s. 20); zresztą, do węższego kręgu redakcyjnego publikacji należeli m.in. Jan Balhar i Pavel Jančák, redaktorzy pierwszego tomu atlasu¹¹. Analogicznie do koncepcji prac nad atlasem w publikacji zostały umieszczone teksty gwar ludowych – czeskich, środkowo- i wschodniomorawskich oraz laskich (śląskich), do których nawiązują dwa obszernie rozdziały – *Mluva ve městech* (urywki nagrań sporządzone w 34 miastach; łącznie kilkadziesiąt stron tekstu) oraz *Čestina v zahraničních jazykových ostrovech*.

3. Inne opracowania książkowe z lat 1945–1989

Poza wymienionymi pracami o charakterze ogólnonarodowym w omawianym okresie pojawił się szereg solidnych prac o węższym zasięgu regionalnym czy nawet subregionalnym. Zresztą, sam Bělič jest autorem publikacji *Dolská nářečí na Moravě* (1954). Do grona powojennych czeskich dialektologów należeli np. wspomniany już Arnošt Lamprecht, który szczególną uwagę poświęcał ojczystym gwarom opawskim, czego dowodem jest monografia *Středopavská nářečí* (1953) oraz *Slovník středopavského nářečí* (1963). Różnych rejonów wschodniomorawskich dotyczą prace Františka Svěráka: *Svatobořické nářečí* (1951), *Karlovícké nářečí* (1957), *Nářečí na Břeclavsku a v dolním Pomoraví* (1966). Z mniej więcej tego samego okresu pochodzi praca Slavomíra Utěšeného *Nářečí přechodného pásu česko-moravského* (1960), gwarę hanacką (w okolicach Prostějova) opisał František Kopečný w publikacji *Nářečí Určic a okolí* (1957), nieco później ukazały się prace Stanislava Králíka *Nářečí na Kelečsku* (1986) lub Jany Jančákovéj *Nářečí a běžná mluva na Pří-*

¹¹ Pozostałe tomy powstały już tylko pod redakcją samego J. Balhara.

bramsku (1987). Do grona powojennych czeskich dialektologów należał też Josef Skulina, pochodzący z Ostrawy, ale związany służbowo z brneńskim środowiskiem dialektologicznym, autor prac *Severní pomezí moravskoslovenských nářečí* (1964) lub *Ostravská mluva* (1979)¹². Jaroslav Voráč, kojarzony z Pilznem, przeanalizował gwary Czech południowo-zachodnich (*Česká nářečí jihozápadní I, II*, 1955, 1976). Voráč brał też udział w pracach nad atlasem językowym, jego opublikowania jednak się nie doczekał (zmarł w 1989 r.). Wkład Voráča w rozwój czeskiej dialektologii ocenia jego kolega Pavel Jančák w ten oto sposób:

Na rozdíl od předchozích období, kdy se zájem dialektologů soustřeďoval především na Moravu, ukázal Voráč na základě nového materiálu, který rovnoměrně postihoval velké zeměpisné plochy, že i v nivelizovaných Čechách je možno dospět k závažným pohledům osvětlujícím vývojové jazykové procesy, a to jak minulé (např. zjištěním shod nebo paralel jazykových a historických správních hranic), tak současné (Jančák 1989, s. 264).

Trudno w tym miejscu wymienić wszystkich ówczesnych autorów dialektologicznych prac monograficznych – zainteresowanych odbiorców niniejszego artykułu odsyłamy więc do spisu bibliograficznego umieszczonego w *Nástinu* lub w VI tomie czeskiego atlasu gwarowego (patrz dalej).

Powojenna czeska dialektologia może się pochwalić niebagatelnyymi osiągnięciami badawczymi z zakresu tzw. gwar miejskich. Ich opisem zajmowali się – oprócz podanych J. Skuliny, F. Svěráka – następujący językoznawcy (ze względu na różnorodność tematów i ich ujęć ich nazwiska podajemy w kolejności alfabetycznej): Radoslava Brabcová (badająca mowę miasta Brandýs nad Labem), Bohumír Dejmek (przedstawiający mowę miast Přelouč i Hradec Králové), Josef Kolařík (związany ze Zlínem), Maria Krčmová (związana z Brnem), Dana

¹² W drugiej podanej pracy (o charakterze raczej popularyzującym niż *stricte* naukowym) autor dokonał podziału mowy charakterystycznej dla Ostrawy wg stref wcześniejszych wpływów językowych i politycznych przenikających z Księstwa Cieszyńskiego, Opawskiego i z przyległych terenów morawskich.

Valíková-Davidová (poświęcająca uwagę miastu Havířov). Tego zagadnienia dotyczą też w pewnym sensie zainteresowania badawcze brneńskiego bohemy Jana Chloupka (Uherský Brod) lub wspomnianego powyżej Jana Balhara (Opava, Příbor), czyli osób, których nazwisk z dialektologią miejską zwykle bezpośrednio nie łączymy.

Na uwagę zasługują regionalne prace leksykograficzne, których autorami byli na ogół renomowani naukowcy. Do zawodowych leksykografów należą np. dwie panie: Jarmila Bachmannová, która w 1998 roku opublikowała *Podkrkonošský slovník*¹³, i Zdeňka Sochová, autorka pracy zatytułowanej *Lašská slovní zásoba* (2001). Wyróżniającym się słownikarzem-amatorem był niewątpliwie Silvestr Kazmír związany z językowo i etnograficznie specyficznym regionem Velašsko, któremu autor ten poświęcił *Slovník velašského nářečí* (2001).

Ciekawy rozdział czeskiej dialektologii tworzą badania nad gwarową składnią, które zaowocowały pracami (chronologicznie): *Studie o východomoravské nářeční větě* (1971) autorstwa Věry Michálkové, *Skladba lašských nářečí* (1974) Jana Balhara, *Stavba věty v mluvených projevech. Syntax hanáckých nářečí* (1993) Mileny Šipkové; problemów składniowych w pewnym sensie dotyczy również praca *Aspekty dialektu* (1971) Jana Chloupka.

4. (Interdyscyplinarne) zainteresowania potocznymi odmianami mówionymi

Językiem mówionym interesowało się w omawianym okresie wielu językoznawców, niekoniecznie dialektologów. Uwagę kierowano na komunikację ustną, z reguły nieformalną, a przedstawiony materiał językowy uwidocznili niejedno ciekawe zjawisko językowe z pogranicza gwary i języka ogólnego – potocznego. To zostało fragmentarycznie przedstawione w przytoczonych już opisach gwar miejskich, szerszy obszar językowy ujmują natomiast monografia *Mluvená čeština na Moravě* (1997), która powstała z inicjatywy dwóch ośrodków ba-

¹³ Gwara ta doczekała się nowego opracowania, por. Bachmannová 2016.

dawczych – ostrawskiego (D. Davidová, J. Hubáček, E. Jandová, I. Bogoczová) oraz brneńskiego (J. Chloupek, K. Fic), a nieco później – praca o podobnej strukturze, ale poszerzona o sytuację językową w Czechach (zachodniej części Republiki Czeskiej) – *Tváře češtiny* (2000, autorzy: J. Chloupek, M. Krčmová, O. Müllerová, K. Fic, E. Jandová i I. Bogoczová). Szereg prac na temat języka mówionego (stylu potocznego, konwersacyjnego) wyszło spod pióra Světlý Čmejrkovej, Jany Hoffmannovej, Olgi Müllerovej i ich współpracowników.

Interdialekt czeski, a szczególnie miejsce, jakie zajmuje w strukturze odmian i stylów czeskiego języka narodowego, to temat pracy Jiřígo Hronka *Obecná čeština* (1972). Przywołana w tytule nieliteracka (potoczna) odmiana języka czeskiego ma zdaniem czeskich językoznawców status „útvary s širší než nářeční platností”. Aczkolwiek nie chodzi o pracę wybitnie dialektologiczną, kilkadziesiąt stron tekstu dotyczy budowy wewnętrznej czeskiego nieliterackiego tworu ponaddialektalnego (por. rozdziały *Hláskosloví, Morfologie, Syntax* – s. 22–72), praca też zawiera uwagi autora odnoszące się do potocznej warstwy leksykalnej, szczególnie budowy słowotwórczej lub nacechowania stylistycznego wyrazów. W 20 lat później ukazała się publikacja Petra Sgalla i Jiřígo Hronka *Čeština bez příkras* (1992), w której zostało zaprezentowane stanowisko autorów (i nie tylko ich) na temat czeskiej potoczności. Nie wchodząc w szczegóły wymiany zdań, którą praca ta wywołała¹⁴, pragniemy podkreślić jej wpływ na ogólną polaryzację punktów widzenia czeskich językoznawców w kwestii odmiany zwanej obecną češtiną¹⁵.

¹⁴ Poprzedzająca pojawienie się pracy Hronka dyskusja, jak również ta, która do niej nawiązała, została przez autorkę niniejszego tekstu przedstawiona polskim czytelnikom osobno w artykułach: Bogoczová 2012a i 2012b.

¹⁵ Kompleksowo na temat pojęcia *obecná čeština* wyraża się M. Krčmová (2002, s. 81–82), dostrzegając w próbach o zdefiniowanie tego pojęcia kilka aspektów. W zależności od przyjętej perspektywy badawczej oraz chronologii opisu tego zjawiska można go przedstawić co najmniej jako: (1) ogólnie „język ludowy” przeciwstawny językowi kulturalnemu (lata międzywojenne), (2) język spontaniczny, naturalny, żywy, powszechnie akceptowana nieliteracka postać języka narodowego,

5. Český jazykový atlas

Český jazykový atlas (ČJA) to gruntowne, jak na razie najbardziej obszerne, kartograficzne opracowanie czeskiego materiału językowego. Na wstępie należy stwierdzić, że atlas powstawał stosunkowo długo i ukazał się (w porównaniu z sytuacją w innych państwach słowiańskich) późno¹⁶. Byli tego świadomi redaktorzy odnotowanej już antologii tekstów gwarowych, pisząc:

Většina slovanských národů má už své jazykové atlasy nebo je postupně vydává [...]; u nás se na přípravě atlasu intenzivně pracuje [...]. Páli bychom si proto, aby náš soubor ukázek nářečních projevů alespoň zčásti zaplnil citelnou mezeru, která se projevuje jak v porovnání s uvedenou situací jiných slovanských národů, tak při hlubším studiu mateřského jazyka (*České nářeční texty* 1976, s. 9).

W tym poślizgu, którego redakcja atlasu wcale nie ukrywała, można się dopatrywać także bezspornych zalet: czescy dialektologowie uchronili się od błędów, które popełniły inne (zagraniczne) redakcje:

Tato skutečnost je [...] vyvážená tím, že se v soulase s vývojem vlastního oboru atlas už nechápe jen jako pouhý zeměpisně uspořádaný svod zjištěných jazykových dat. Dlouhodobá důkladná příprava a promyšlená koncepce i prezentace výsledků výzkumu umožnila jazykovou situaci [...] zhodnotit a na mapách představit v shrnujícím nadhledu, provázeném paralelním výkladem v komentářích (ČJA I, 1992, s. 5).

W gromadzeniu materiału gwarowego uczestniczyło wielu czeskich lingwistów; został powołany specjalny zespół badawczy angażujący tym razem wyłącznie kompetentne osoby z wykształceniem filologicznym¹⁷. Ułożono specjalny kwestionariusz do badań języko-

uważana nawet za „drugi standard”, co nie jest absolutnie zgodne z prawdą, ponieważ wschodnia część kraju odczuwa elementy tego kodu jako obce, (3) środek stylizacji w tekstach artystycznych.

¹⁶ Badania terenowe zostały zapoczątkowane w 1964 r., a I tom atlasu ukazał się w 1992 r.

¹⁷ W skład zespołu redakcyjnego weszło 20 osób, w badaniach współuczestniczyło kolejnych 18 badaczy.

wych, poszerzono spis reguł transkrypcji fonetycznej¹⁸ języka mówionego i wyznaczono sieć miejscowości:

Do výzkumu bylo zahrnuto celkem 420 venkovských obcí v oblasti tradičního osídlení (z toho 223 v Čechách a 197 na Moravě a ve Slezsku). Součástí této sítě je i 5 obcí ležících v dnešním Polsku, a to 2 obce ze starého českého osídlení v Kladsku a 3 obce býv. opavského Slezska. Z tohoto celkového úhrnu tvoří 107 obcí rozložených po celém jazykovém území tzv. opěrnou (řídkou) síť, v níž se konal výzkum s úplným dotazníkem [...]. Ostatní body – včetně bodů sítě opěrné – tvoří tzv. základní (hustou) síť. Do širšího rámce atlasu byl kromě toho pojat i výzkum nářečí vybraných starších českých kolonizací v Polsku, Jugoslávii a v Rumunsku [...] (ČJA I, 1992, s. 17).

Z poniższego fragmentu wynika, że organizacji badań towarzyszył zarówno namysł, jak i świadomość obecności różnic między miejscowościami w głębi kraju i na odzyskanych terenach przygranicznych, a paralelne prowadzenie badań środowisk wiejskich oraz dwóch typów miast – na terenach tradycyjnie językowo czeskich oraz na „poniemieckim” pograniczu, gdzie badano mowę młodej generacji użytkowników języka czeskiego – było niespotykaną dotąd innowacją:

Celkem bylo do sítě měst vybráno 57 lokalit (z toho 30 měst v Čechách a 27 na Moravě a ve Slezsku). Vnitrozemských měst, kde se konal paralelní výzkum u mladé a u staré generace, je 37 (z toho 18 v Čechách). Pohraničních měst je 20 (z toho 12 v Čechách); zkoumala se zde jen mluva mládeže, protože pro jazykovězeměpisný výzkum staré městské generace nejsou na území s obyvatelstvem různorodým předpoklady (ČJA I, 1992, s. 18).

Specjalnie opracowany kwestionariusz (*Dotazník pro výzkum českých nářečí*, 1964–1965) składał się pierwotnie z trzech części: *Okruhy věcně-významové* (A: 1, 2); *Gramatické dodatky* (B). Do dyspozycji był też aneks z „náčrtky zemědělských reálií”. W wersji finalnej kwestionariusz został zredukowany do 2 649 pozycji, w badaniach obejmujących miejscowości tzw. sieci ograniczonej (opěrná, řídká

¹⁸ Pierwsza wersja *Pravidel pro vědecký přepis dialektických zápisů českých a slovenských* została opublikowana przez Bohuslava Halę i Václava Vážnego w „Věstníku České akademie” (LII, s. 63–68) w 1943 r., natomiast w 1951 r. powstała wersja zmodyfikowana.

síť) nawet nie wszystkie pytania zostały wykorzystane. Część pierwsza obejmowała pola semantyczne dotyczące życia człowieka, prowadzenia gospodarstwa domowego, uprawy roli, hodowli zwierząt itp., część druga – zjawiska systemowe (gramatyczne). Dodatkowo dołączono jeszcze 150 haseł leksykalnych przeznaczonych do badań nad gwarami miejskimi. Kwestionariusz miał zniwelować różnice w poziomie dotychczasowej wiedzy na temat czeskich odmian terytorialnych:

[...] dosavadní znalost jednotlivých rovin byla nerovnoměrná; např. poměrně podrobně jsou známy nářeční rozdíly hláskoslovné, popř. tvaroslovné, zatímco např. o nářeční diferenciaci ve slovníku se většinou vědělo jen rámcově (ČJA I, 1992, s. 14).

Zagadnienia leksykalne zostały przedstawione w pierwszych trzech tomach atlasu (1992, 1997, 1999), które zawierają 222, 203 oraz 253 mapy. Czwarty tom atlasu (2002) poświęcono zjawiskom morfologicznym (fleksyjnym) poszczególnych odmiennych części mowy, włącznie z imiesłowami (ogólna liczba map wynosi 431). Piąty tom (2005) dotyczy głosowni i składni; w ramach przedstawionych zjawisk składniowych autorzy omawiają typy okoliczników/przysłówek. Tom ten obejmuje również wyniki badań mowy miejskiej. Zanotowane zjawiska zostały zakreślone na mapach od 1 do 462, przy czym niektóre mapy wykonano w wersjach a i b. W 2011 roku pojawił się jeszcze szósty tom nazwany *Dodatky*, opracowany przez dialektologów brneńskich i praskich¹⁹ z okazji osiemdziesiątych urodzin Jana Balhara (redaktora naczelnego wszystkich tomów atlasu), w którym można znaleźć oprócz rejestrów badanych miejscowości, dwie mapki podstawowe (podkladová i orientační), szczegóło-

¹⁹ W przygotowaniu atlasu brali udział (alfabetycznie): J. Bachmannová, E. Balátová, L. Čížmarová, K. Fic, Z. Hladká, J. Hlavsová, Z. Hlubinková, M. Ireinová, S. Kloferová, Z. Komárková, H. Konečná, R. Landsmann, V. Lamprechtová-Michálková, Z. Majerčáková, M. Omelková, J. Pleskalová, R. Povolná, P. Prádková, S. Spinková, M. Šípková, J. Vojtová, przy czym niektóre z podanych osób udzielały się systematycznie podczas całej edycji atlasu, inne – tylko sporadycznie lub wyjątkowo.

we informacje odnoszące się do wspomnianych powyżej kwestionariuszy, a także spis literatury przedmiotu, nawiązujący do bibliografii podanej w *Nástinu* Běliča. Spis ten zawiera nawet niepublikowane prace magisterskie i rozprawy doktorskie, które zostały obronione na różnych uczelniach w całym kraju. Dodatek zawiera także dyskietkę z nagraniami tekstów gwarowych²⁰.

Atlasowi towarzyszą dwie oddzielne prace – autentyczne zapisy dźwiękowe opracowane przez Jarmilę Bachmannovą i Pavla Jančáka: *Jak se mluví v Čechách* (1999)²¹, *Jak se mluvilo v českých vesnicích v cizině* (2002), a z zebranego materiału gwarowego korzysta w pewnym sensie również starsza publikacja autorstwa Jaroslava Kuchaře i Slavomíra Utěšeného *Čeština všední i nevšední* (1972).

6. Aktualne zadania czeskiej dialektologii

Szereg czeskich dialektologów został zaangażowany w przygotowanie atlasów o zasięgu ponadnarodowym, do których należą: *Общекарпатский диалектологический атлас*, *Общеславянский лингвистический атлас* oraz *Atlas linguarum Europae*, przy czym zamknięta została seria wydawnicza tylko pierwszego z wymienionych. W jego przygotowaniu uczestniczyli: wybitny karpatolog Antonín Vašek oraz Rudolf Šrámek, znany przede wszystkim jako onomasta. W redakcji atlasu słowiańskiego stronę czeską reprezentowali (reprezentują): Jaromír Bělič, Slavomír Utěšený, Karel Fic, Jarmila Vojtová, w chwili obecnej Martina Ireinová (Ireinová 2010²²). W redakcji atlasu europejskiego z czeskich dialektologów pracują aktualnie Milena Šipková i Libuše Čižmarová.

Oprócz działalności na rzecz atlasów – słowiańskiego i europejskiego – oraz limitowanych projektów badawczych uwagę dialektolo-

gów czeskich pochłaniają dwa pokaźne, długoplanowe projekty krajowe:

- 1) *Slovník pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku* przygotowywany w wersji prymarnie elektronicznej pod redakcją Mileny Šipkové, pracownicy ośrodka dialektologicznego w Brnie, analogiczny do pracy *Slovník pomístních jmen v Čechách* autorstwa praskiego zespołu badawczego (red. Libuše Olivová-Nezbedová i Jitka Maleninská),
- 2) ogólnonarodowy *Slovník nářečí českého jazyka* powstający pod kierownictwem Stanislavy Kloferovej²³.

Badacze mają do dyspozycji bogatą bazę materiałową pochodzącą z następujących źródeł rękopiśmiennych i drukowanych: z *Archivu lidového jazyka* kompletowanego przez długi okres czasu, bo od końca XIX w., i nadal uzupełnianego (weryfikowanego); z archiwum *Ceskiego atlasu jazykového*; z ankiet korespondencyjnych, za pomocą których badano w latach 1955–1960 na całym terytorium języka czeskiego słownictwo gwarowe²⁴; ze starszych słowników języka czeskiego (Jungmann, Kott lub *Průruční slovník jazyka českého*); z opracowań dialektologicznych o zasięgu regionalnym; z prac magisterskich i doktorskich itp. Celem kolektywu autorów jest, by wersję elektroniczną słownika można było skoordynować z mapami i komentarzami umieszczonymi w *ČJA*, jak również z pozostałymi dwo-

²³ Dokładnie rzecz ujmując, badania są kontynuowane pod różnymi oficjalnymi nazwami, ponieważ opracowanie tak bogatej bazy materiałowej przewiduje więcej czasu niż umożliwia np. trzyletni projekt grantowy. Do drugiego wymienionego słownika nawiązuje więc plan badawczy zatytułowany *Odráž života našich předků v mizejících slovech*; dostęp z: <http://www.ujc.cas.cz/veda-vyzkum/vyzkum/grantove-projekty-resene/odraz-zivota-nasich-predku-v-mizejicich-slovech.html> [dostęp: 3.08.2016]. Do innych szczegółów można dotrzeć przez strony <http://www.ujc.cas.cz/o-ustavu/oddeleni/dialektologicke-oddeleni>.

²⁴ Na temat ankiety, którą nazwano *Korespondenční lexikální anketa* (KLA), można znaleźć wiele ciekawych informacji we wprowadzeniu do pracy L. Čižmarovej *Jazykový atlas jihozápadní Moravy* (2000).

²⁰ Atlas jest dostępny online na stronie <http://cja.ujc.cas.cz>.

²¹ W znaczeniu Czech historycznych.

²² Artykuł jest dostępny również poprzez stronę <http://konference.osu.cz/cestina/dok/2010/ireinova-martina.pdf> [dostęp: 3.08.2016].

ma pracami leksykograficznymi odnoszącymi się do nazewnictwa gwarowego (slovníky pomístních jmen).

7. Podsumowanie

Reasumując opisany w skrócie ponadsześćdziesięcioletni etap rozwoju czeskiej dialektologii narodowej, stwierdzamy, że był to okres dokładnej i rozległej eksploracji terenowej i intensywnej działalności wydawniczej. Prowadzono badania wieloaspektowe (np. gwar miejskich, interdialektu czeskiego), nawet interdyscyplinarne (socjolingwistyczne), ale ogólnie zaczyna dominować kompleksowe ujęcie zróżnicowania terytorialnego czeskiego języka narodowego. Dialektologia lat pięćdziesiątych, sześćdziesiątych lub siedemdziesiątych XX w. nosła co prawda pewne znamiona epoki, w której się rozwijała, ale ich omówienie wymagałoby więcej miejsca, niż przewidyje niniejszy artykuł. W opisanym okresie zostały opublikowane wszystkie typy pomocy dialektologicznych: monografie, słowniki, antologie tekstów gwarowych oraz ogólnonarodowy atlas językowy. Uwadze czytelnika na pewno nie umknęło przeniesienie ciężaru zadań na barki brneńskich pracowników naukowych. Brno stało się ważnym, cieszącym się autorytetem i dobrze zorientowanym w problematyce ośrodkiem badawczym.

Na zakończenie warto zwrócić uwagę na fakt, że podstawowe informacje dotyczące rozwoju czeskiej dialektologii od czasów najdawniejszych, szczególnie zaś od połowy XIX wieku po początek wieku XXI, podaje rozdział *Dialektologie* autorstwa Stanislavy Kloferovej umieszczony w publikacji *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky* (Kloferová 2007, s. 336–376) i przynoszący m.in. obszerną literaturę przedmiotu. Drugim źródłem wiedzy jest popularny *Encyklopedický slovník češtiny* (2002), w którym oprócz haseł *Dialektologie*, *Dialekt*, *Dialektismus*, *Interdialekt*, *Izoglosa*, *Jádro nářečí*, *Atlas jazykový*, *Hranice nářeční* (S. Kloferovej), *Jazyk národní* (M. Krčmovej i J. Chloupeka), *Čeština obecná* (M. Krčmovej) lub *Slovník nářeční* (Z. Hladkiej), zawierających wiele istotnych informacji na temat cze-

skiej sytuacji językowej oraz dialektologicznej metody badawczej, zostały w klarowny sposób przedstawione wszystkie cztery podstawowe zespoły gwarowe: *Skupina nářeční česká* (autorstwa J. Bachmannové, s. 393–396), *Skupina nářeční slezská* (J. Balhara, s. 396–399), *Skupina nářeční středomoravská* (M. Šipkovej, s. 399–401) oraz *Skupina nářeční východomoravská* (S. Kloferovej, s. 401–404).

Literatura

- Bachmannová J., 1998, *Podkrkonošský slovník*, Praha: Academia.
- Bachmannová J., 2016, *Slovník podkrkonošského nářečí*, Praha: Academia.
- Bachmannová J., Jančák P., 1999, *Jak se mluví v Čechách. Autentické zvukové ukázky z českých nářečí. Kompaktní disk a brožura*, Praha: Academia.
- Bachmannová J., Jančák P., 2002, *Jak se mluvilo v českých vesnicích v cizině. Autentické zvukové ukázky z českých nářečí. Kladsko, Střelinsko, Žitomirsko, Daruvarsko, Banát*, Praha: Academia.
- Balhar J., 1974, *Skladba lašských nářečí*, Praha: Academia.
- Balhar J. (red.), 1997, 1999, 2002, 2005, 2011, *Český jazykový atlas*, díl II, III, IV, V, VI, Praha: Academia.
- Balhar J., Jančák P. (red.), 1992, *Český jazykový atlas*, díl I, Praha: Academia.
- Bělič J., 1954, *Dolská nářečí na Moravě*, Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.
- Bělič J., 1972, *Nástin české dialektologie*, Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Bogoczová I., 2012a, *Czeska norma (nie)literacka w opinii (nie)językoznawców*, „Studia Slavica” XVI, s. 75–83.
- Bogoczová I., 2012b, *Sytuacja literackiej odmiany języka czeskiego na tle aktualnych badań socjolingwistycznych*, „Socjolingwistyka” 26, s. 89–105.
- Bogoczová I. a kol., 2000, *Tváře češtiny*, Ostrava: Ostravská univerzita.
- Chloupek J., 1971, *Aspekty dialektu*, Brno: Universita J.E. Purkyně.
- Cuřín F., 1973, *Regionální prvky ve vyučování českému jazyku*, Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Čižmárová L., 2000, *Jazykový atlas jihozápadní Moravy*, Brno: Masarykova univerzita.
- Davidová D. a kol., 1997, *Mluvená čeština na Moravě*, Ostrava: Ostravská univerzita.
- Encyklopedický slovník češtiny*, 2002, red. P. Karlík, M. Nekula, J. Pleskalová, Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

- Hála B., Vážný V., 1943, *Pravidla pro vědecký přepis dialektických zápisů českých a slovenských*, „Věstník České akademie“ LII, s. 63–68.
- Hronek J., 1972, *Obecná čeština*, Praha: Karolinum.
- Ireimová M., 2010, *Účast české dialektologie v projektu Slovanský jazykový atlas*, [in:] *Čeština – jazyk slovanský 4*, red. R. Šink, Ostrava: Ostravská univerzita, s. 185–192.
- Jančák P., 1989, *Vzpomínka na českého dialektologa Jaroslava Voráče*, „Naše řeč“, 72, nr 5, s. 263–265.
- Jančáková J., 1987, *Nářečí a běžná mluva na Příbramsku*, Praha: Univerzita Karlova.
- Kazmír S., 2001, *Slovník valašského nářečí*, Vsetín: Nakladatelství Dalibora Maliny [II vydanie w wersji elektronicznej – 2007].
- Kellner A., 1939, *Štramberská nářečí*, Brno: Dialektologická komise při Matici moravské.
- Kellner A., 1946, 1949, *Východolašská nářečí*, Brno: Dialektologická komise při Matici moravské.
- Kellner A., 1954, *Úvod do dialektologie*, Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Kloferová S., 2007, *Dialektologie*, [in:] *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*, red. J. Pleskalová, M. Krčmová, R. Večerka, P. Karlík, Praha: Academia, s. 336–376.
- Komárek M., 1974, *K sedesátinám J. Běliče*, „Naše řeč“, 57, nr 1, s. 1–5.
- Kopečný F., 1957, *Nářečí Určic a okolí. Prostějovský úsek hanáckého nářečí centrálního*, Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.
- Králík S., 1986, *Nářečí na Kelečsku*, Praha: Academia.
- Krčmová M., 2002, *Čeština obecná*, [in:] *Encyklopedický slovník češtiny*, red. P. Karlík, M. Nekula, J. Pleskalová, Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 81–82.
- Kuchař J., Utěšený S., 1972, *Čeština všední i nevšední*, Praha: Academia.
- Lamprecht A., 1953, *Středoopavská nářečí*, Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Lamprecht A., 1963, *Slovník středoopavského nářečí*, Opava: Krajské nakladatelství v Ostravě.
- Lamprecht A., Michálková V. (red.), 1976, *České nářeční texty*, Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Michálková V. 1971, *Studie o východomoravské nářeční větě*, Praha: Academia.
- Sgall P., Hronek J., 1992, *Čeština bez příkras*, Jinočany: H&H.
- Šipková M., 1993, *Stavba věty v mluvených projevech. Syntax hanáckých nářečí*, Jinočany: H&H.

- Šipková M., 2009, *Slovník pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku*, [in:] *Přednášky a besedy ze 42. běhu LŠSS*, Brno: Masarykova univerzita, s. 164–170.
- Skulina J., 1964, *Severní pomezí moravskoslovenských nářečí*, Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.
- Skulina J., 1979, *Ostravská mluva*, Ostrava: Profil.
- Slovník nářečí českého jazyka*. Online: <http://sncj.ujc.cas.cz>.
- Slovník pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku*. Online: <http://spjms.ujc.cas.cz>.
- Sochová Z., 2001, *Lašská slovní zásoba*, Praha: Academia.
- Svěrák F., 1951, *Svatobořické nářečí*, „Časopis Matice moravské“ 70, s. 418–466.
- Svěrák F., 1957, *Karlovícké nářečí*, Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Svěrák F., 1966, *Nářečí na Břeclavsku a v dolním Pomoraví*, Brno: Univerzita J. E. Purkyně.
- Utěšený S., 1960, *Nářečí přechodného pásu česko-moravského*, Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.
- Voráč J., 1955, *Česká nářečí jihozápadní I*, Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.
- Voráč J., 1976, *Česká nářečí jihozápadní II*, Praha: Academia.